অধ্যায় ৭ ঃ কার্ল মার্ক্স ঃ হেগেল, এঙ্গেলছ্ আৰু দ্বন্দ্বমূলক বস্তুবাদৰ সৈতে মার্ক্সৰ সম্বন্ধ

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ কার্ল মার্ক্সৰ বৌদ্ধিক উৎস

৭.৩.১ কার্লমার্ক্স আৰু ফ্রেডৰিক এঙ্গেলছ্

৭.৪ দ্বন্দ্বমূলক বস্তুবাদ

৭.৪.১ সামাজিক শ্রেণী

৭.৪.২ পুঁজিবাদী সমাজত শ্রেণীসংঘাত

৭.৫ সমালোচনা

৭.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৭ অধিক জানিবলৈ

৭.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৭.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- কার্ল মার্ক্সৰ লেখনিত হেগেলৰ প্রভাৱ বুজি পাব
- কার্ল মার্ক্সৰ জীৱন আৰু লেখনিত এঙ্গেলছ্ৰ প্রভাৱ বুজি পাব
- দ্বন্দ্বমূলক বস্তুবাদ সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- কার্ল মার্ক্সৰ সামাজিক শ্রেণীৰ ধাৰণাটো বুজি পাব
- পুঁজিবাদী সমাজত শ্রেণীসংঘাতৰ বিশ্লেষণ বুজি পাব।

৭.২ পৰিচয়

১৮১৮ চনত জার্মানীৰ ত্রিয়েৰ চহৰত কার্ল মার্ক্সৰ জন্ম হৈছিল। একেখন চহৰতে তেওঁ প্রাথমিক শিক্ষা লাভ কৰিছিল। মার্ক্স আছিল এগৰাকী মহান চিন্তাবিদ। তেওঁ ৰাজনীতি বিজ্ঞান, অর্থনীতি, দর্শন, ইতিহাস আদি বিভিন্ন বিষয়লৈ গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। তেওঁ এক নতুন ৰাজনৈতিক দর্শনৰ জন্ম দিছিল আৰু সমাজৰ দুখীয়া, অভাৰী তথা শোষিত শ্রেণীটোৰ সমর্থক ৰূপে পৰিগণিত হৈছিল। মার্ক্সে নিজকে কেতিয়াও সমাজতত্ত্ববিদ বুলি কোৱা নাছিল। কিন্তু সামাজিক সংঘাত আৰু সামাজিক পৰিৱর্তন সম্বন্ধীয় তেওঁৰ ধাৰণাবোৰ সমাজতাত্ত্বিক গুৰুত্ব

অতি গভীৰ। মার্ক্স আছিল 'সাম্যবাদ'ৰ (Communism) প্রতিষ্ঠাপক আৰু প্রধান পৃষ্ঠপোষক। কম বয়সৰ পৰাই তেওঁ সমাজৰ দুখীয়া শ্রেণীটোক ধনী শ্রেণীটোৱে দমন কৰাৰ কথা উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল। সেয়েহে তেওঁ এই দমন প্রক্রিয়াটো ভালদৰে বুজাৰ প্রয়াস কৰিছিল। মার্ক্সে তেওঁৰ বিখ্যাত ৰচনা 'দ্য কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্ট' (১৮৪৮)ত এই বুলি স্পষ্ট কৰি দিছিল যে এতিয়ালৈকে বর্তি থকা আটাইবোৰ সমাজৰে ইতিহাস হ'ল শ্রেণী সংগ্রামৰ ইতিহাস। ইয়াৰ অর্থ হ'ল ইতিহাসে ঢুকি পোৱা যুগৰে পৰা পৃথিৱীত বিভিন্ন শ্রেণীৰ মাজত সংঘাত চলি আহিছে।

অৱশ্যে কোনো এগৰাকী ব্যক্তিয়ে বিকশাই তোলা ধাৰণা এটাই সম্পূর্ণ অনন্যতা দাবী কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ, ধাৰণা এটা গঢ় দিওতাগৰাকীয়ে মুখামুখি হোৱা বিভিন্ন ব্যক্তি আৰু পৰিস্থিতিৰ প্রভাৱ ধাৰণাটোৰ ওপৰত অৱধাৰিতভাৱে পৰে। কার্ল মার্ক্সে মানৰ সমাজখন বিজ্ঞানসন্মত দৃষ্টিভঙ্গীৰে বুজি উঠাৰ দিশত গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। মার্ক্সে যিখন সমাজত বাস কৰিছিল সেই সমাজখনৰ সামাজিক তথা অর্থনৈতিক অৱস্থা, তেওঁৰ জীৱন কালৰ বৌদ্ধিক পৰিৱেশ আৰু তেওঁ লগ পোৱা বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ ধাৰণাবোৰক প্র ভাৱিত কৰিছিল। সেই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে মার্ক্সৰ চিন্তা প্রক্রিয়াক ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ আৰু ফৰাছী বিপ্লৱে প্রভাৱিত কৰিছিল। ইয়াৰ লগতে সেই সময়ছোৱাত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি থকা হেগেলিয়ান আদর্শয়ো মার্ক্সক প্রভাৱিত কৰিছিল। তেওঁৰ লিখা-মেলাত এই প্রভাৱ স্পষ্ট। তদুপৰি মার্ক্সৰ জীৱন আৰু কর্মত ফ্রেডৰিক এঙ্গেলছৰ গভীৰ সমর্থন আৰু প্রভাৱ আছে। এই অধ্যায়টিত আমি মার্ক্সৰ ওপৰত হেগেল আৰু এঙ্গেলছ্ৰ প্রভাৱ বুজাৰ চেষ্টা কৰিম। শ্রেণী সংগ্রাম বিশ্লেষণ কৰিবলৈ থকা মার্ক্সীয় পদ্ধতি 'দ্বন্দ্বমূলক বস্তুবাদ' হ'ল অধ্যায়টিৰ আন এক প্রধান আলোচ্য বিষয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ কোন চনত কার্ল মার্ক্সৰ জন্ম হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ কোন চনত 'দ্য কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্ট' প্রকাশিত হৈছিল?

.....

৭.৩ কার্ল মার্ক্সৰ বৌদ্ধিক উৎস

জর্জ ডব্লিউ এফ্ হেগেলৰ দ্বাৰা কার্ল মার্ক্স তাৎপর্যপূর্ণ ভাৱে প্রভাৱিত হৈছিল।

১৭৭০ চনত জার্মানীত জ'জ ডব্লিউ. এফ. হেগেলৰ জন্ম হৈছিল। হেগেলৰ জীৱনকালত তেওঁ গঢ় দিয়া ধাৰণাবোৰে বৌদ্ধিক সমাজখনত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। তেওঁ মানুহৰ দ্বাৰা চলোৱা সমৰূপ শাসনতকৈ (Uniformed Rule) আইনৰ শাসনত (Rule of Law) দৃঢ় বিশ্বাস কৰিছিল। সেয়েহে হেগেলে প্রুচিয়ান ৰাষ্ট্রৰ প্রতি সমর্থন আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ দর্শনে ইমানুৱেল কাণ্টৰ সৈতে আৰম্ভ হোৱা ভাৱবাদী দর্শনক গভীৰভাৱে প্রভাৱিত কৰিছিল। ভাৱবাদী দর্শনৰ

(Idealist Philosophy) মতে ভাৱ অথবা চিন্তাৰ (Ideas) বিকাশৰ লগে লগে মানৱ সমাজৰ বিকাশ ঘটে। হেগেলৰ মতে সমগ্ৰ মানৱজাতিৰ ইতিহাসতে দার্শনিক চিন্তাধাৰাই প্ৰচলিত কার্য পৰিক্ৰমাটোক সমালোচনা কৰি আহিছে। প্ৰচলিত ব্যৱস্থাৰ সমালোচনাই নতুন সাংস্কৃতিক পৰিক্ৰমা গঢ়াত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। যেনে— এসময়ত ভাৰতৰ কোনো কোনো অঞ্চলত সতীপ্ৰথা সমাজ জীৱনৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংশ আছিল। এই নিষ্ঠুৰ প্ৰথাটো তেতিয়াহে নির্মূল হ'ল, যেতিয়া এমুঠিমান মানুহে ইয়াক এটা দমনমূলক প্ৰথা বুলি 'ভাবিবলৈ' (Thinking) ল'লে আৰু প্ৰথাটোৰ সমালোচনাত সৰৱ হৈ উঠিল। অর্থাৎ সমালোচনাৰ ফলশ্ৰুতি হ'ল সতীপ্ৰথাৰ বিলুপ্তি। একেদৰে, অন্ধবিশ্বাস হ'ল প্ৰধানতঃ কিছুমান ঘটনা সন্দর্ভত মানুহৰ মনত জন্ম লোৱা ধাৰণা। আমাৰ চিন্তা কৰাৰ সামর্থ বিকশিত হ'লেহে আমি অন্ধবিশ্বাসমূলক কর্ম-কাণ্ডবোৰক সমস্যা হিচাপে চিনি পাবলৈ শিকিম আৰু সমালোচনা কৰিম। সেয়েহে, ভাব অথবা চিন্তাৰ বিকাশ ঘটাৰ লগে লগে সমাজ এখনৰো বিকাশ ঘটে বুলি কোৱা হয়।

হেগেলৰ মতে দ্বন্দ্বমূলক প্ৰক্ৰিয়াৰে (Dialectial Process) অথবা মতবিৰোধ প্ৰক্ৰিয়াৰে (Conflicting Process) ধাৰণাৰ বিকাশ ঘটে। ইয়াৰ অর্থ এয়েই যে প্ৰতিটো যুগতে একোটা প্ৰভাৱশালী ধাৰণা (Dominant Idea যাক Thesis অথবা প্ৰমেয় বোলা হয়) বিকশিত হয় আৰু বর্তি থাকে। কিন্তু লাহে লাহে এই ধাৰণাটোৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতি-ধাৰণাৰ (Counter Idea যাক বিৰোধাভাস অথবা Antithesis বোলা হয়) বিকাশ ঘটে। তাৰ পাছত প্ৰভাৱশালী ধাৰণা আৰু প্ৰতি-ধাৰণাটোৰ মাজত মতদ্বন্দ্বৰ (Conflict) উৎপত্তি হয়। ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিত আৰু এটা নতুন ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াক তাত্ত্বিক দ্বন্দ্ব (Synthesis) বোলে। এসময়ত এই নতুন ধাৰণাটো অথবা তাত্ত্বিক দ্বন্দ্বটোৱে প্ৰভাৱশালী ধাৰণাৰ ৰূপ লয়। সময় বাগৰাৰ লগে লগে ধাৰণাটোৰ বিপক্ষে পুনৰ প্ৰতি-ধাৰণাৰ বিকাশ ঘটে। এই চক্ৰীয় প্ৰক্ৰিয়াটোক দ্বন্দ্বমূলক ত্ৰয়ী (Dialectical Triad) বোলে।

মার্ক্সে হেগেলৰ পৰা এই দ্বন্দ্ববাদ অথবা মতদ্বন্দ্বৰ ধাৰণাটো গ্ৰহণ কৰিছে যদিও তেওঁ হেগেলক সমালোচনাও কৰিছে। মার্ক্সৰ মতে ধাৰণা ক্ষেত্ৰখনত দ্বন্দ্ববাদ অথবা মতদ্বন্দ্বৰ সৃষ্টি নহয়। ইহঁতৰ সৃষ্টি হয় 'বস্তু'ৰ (Matter) ক্ষেত্ৰখনত। মতদ্বন্দ্ব (Conflict) কেৱল ভৌতিক পৃথিৱীখনতহে (Material World) সংঘটিত হয়। 'বস্তু'ৰ ধাৰণাটো মার্ক্সে আকৌ লাড্ৱিগ ফুৱেৰবাক্ৰ (Ludwig Feuerbach) পৰা ধাৰলৈ লৈছে। ধাৰণাটোৱে আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে যে ইতিহাসৰ পাতে পাতে সমাজৰ এটা শ্ৰেণীৰ লোকে আন এটা শ্ৰেণীক শোষণ কৰাৰ কাহিনী লিপিৱদ্ধ হৈ আছে। 'ধর্ম'ক (ধাৰাণা ক্ষেত্ৰএখন) এই বাস্তৱ তথ্য গাপ দিয়াৰ কৌশল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈ আহিছে। সেয়েহে মানুহে প্ৰকৃতার্থত নিজকে মুক্ত কৰিবলৈ শোষণৰ উৎস চিনাক্ত কৰি উলিওৱাৰ খাটিৰত ভৌতিক পৃথিৱীখন সমালোচনাত্মক দৃষ্টিভঙ্গীৰে বুজি উঠিব লাগিব।

৭.৩.১ কার্ল মার্ক্স আৰু ফ্ৰেডৰিক/এঙ্গেলছ্

কার্ল মার্ক্সে ১৮৪৩ চনত পেৰিচ চহৰত ফ্ৰেডৰিক এঙ্গেলছ্ক লগ পাইছিল। এঙ্গেলছ্ আছিল এজন বস্ত্ৰ উৎপাদনকাৰীৰ সন্তান। কিন্তু এঙ্গেলছৰ মনত শ্ৰমজীৱি

শ্রেণীটোৰ দুর্দশা দেখি এক সমবেদনাৰ মনোভাৱ গঢ় লৈ উঠিছিল। কোৱা হয় যে এঙ্গেলছ্ক লগ পোৱাৰ আৰু তেওঁৰ চিন্তা-ধাৰণাবোৰ গম পোৱাৰ পাছতহে মার্ক্সৰ মনত শ্রমজীৱি শ্রেণীটোৰ প্রতি থকা চিন্তা গভীৰতৰ হৈছিল। মনৰ মিল থকা বাবে পৰৱর্তী সময়ত মার্ক্স আৰু এঙ্গেলছে্ যুটীয়াভাৱে কেইবাখনো কিতাপ, কেইবাটাও প্রৱন্ধ লিখিছিল। তেওঁলোকে একেলগে বৈপ্লৱিক সংগঠনৰ হৈয়ো কাম কৰিছিল। বিখ্যাত ৰচনা 'দ্য কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্ট' হ'ল মার্ক্স আৰু এঙ্গেলছ্ৰ যুটীয়া পৰিশ্রমৰ ফচল। এঙ্গেলছে মার্ক্সক বিভিন্ন বৌদ্ধিক তথা ৰাজনৈতিক কার্যত মনোনিৱেশ কৰিবলৈ সমর্থন আগবঢ়াইছিল। এঙ্গেলছে সদায় নিজকে মার্ক্সৰ কণিষ্ঠ সহযোগী বুলিহে দাবী কৰিছিল। ১৮৮৩ চনত মার্ক্সৰ মৃত্যুৰ পাছত এঙ্গেলছ্ মার্ক্সবাদী চিন্তাধাৰাৰ প্রধান পৃষ্ঠপোষক আৰু মুখপাত্র হৈ পৰিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক—

ক) হেগেল ..... দর্শনৰ সৈতে জড়িত আছিল।

খ) এটা প্রভাৱশালী ধাৰণাক ..... বুলিও জনা যায়।

গ) কার্ল মার্ক্সে .....ৰ ধাৰণাটো লাডৱিগ ফুৱেৰবাকৰ পৰা গ্রহণ কৰিছিল।

৭.৪ দ্বন্দ্বমূলক বস্তুবাদ

হেগেল আৰু ফুৱেৰবাকৰ পৰা ধাৰলৈ লোৱা দুয়োটা ধাৰণা (দ্বন্দ্ববাদ আৰু বস্তুবাদ) বিবেচনা কৰি মার্ক্সে সমাজ পৰিৱর্তনৰ এক তত্ত্ব আগবঢ়াইছিল। মার্ক্সে হেগেলৰ পৰা দ্বন্দ্ববাদৰ (মতদ্বন্দ্ব) ধাৰণাটো গ্রহণ কৰিছিল যদিও হেগেলক সমালোচনা কৰি তেওঁ কৈছিল যে ধাৰণা এটা ভৌতিক পৃথিৱীখনৰ এক প্রকাশহে মাত্র। আমাৰ সচেতনতাই (Consciousness) আমাক ভৌতিক অৱস্থালৈ নিনিয়ে। কিন্তু আমাৰ ভৌতিক অৱস্থাই আমাৰ সচেতনতা (ধাৰণা) নির্ধাৰণ কৰে। আন অর্থত, মানুহৰ আর্থিক অৱস্থাৰ ওপৰত সামাজিক জীৱন নির্ভৰশীল। সেয়েহে মার্ক্সৰ মতে ভৌতিক পৃথিৱীখনত হোৱা পৰিৱর্তনে ধাৰণাৰ পৰিৱর্তন সাধন কৰে আৰু এনেকৈয়ে সমাজ এখনৰ উন্নতি হয়।

মার্ক্সৰ মতে প্রকৃতিৰ পৰা কিবা নতুন সৃষ্টি কৰাৰ সামর্থটোৱে মানুহক অন্য জন্তুৰ পৰা পৃথক কৰিছে। এই সৃষ্টি/উৎপাদনৰ কামটো সমাজবোৰৰ অর্থনৈতিক সংগঠন অথবা উৎপাদনৰ উপায় অনুসৰি ভিন ভিন হয়। উৎপাদনৰ উপায় (Mode of Production) অথবা এটা অর্থনীতিৰ দুটা প্রধান দিশ থাকেঃ উৎপাদনৰ সম্বন্ধ (The Relation of Production) আৰু উৎপাদনৰ শক্তি (Forces of Production)।উৎপাদন কৰি থকা সময়ত মানুহে উৎপাদন প্রক্রিয়াটোৰ সৈতে

এক সুনির্দিষ্ট সম্বন্ধ স্থাপন কৰে। ইয়াকে উৎপাদনৰ সম্বন্ধ বোলে। যেনে— এখন কমাৰশালত যদি দুজন কমাৰ থাকে তেন্তে তাৰে এজন কমাৰশালখনৰ মালিক আৰু আনজন মজুৰি পোৱা শ্রমিক হ'ব। অর্থাৎ, দুয়োজনা কমাৰৰে 'উৎপাদনৰ সৈতে সম্বন্ধ' বেলেগ বেলেগ। যিজন মালিক তেওঁ উৎপাদনৰ উপায়বোৰ নিয়ন্ত্রণ কৰিব আৰু আনজনে তেওঁৰ অধীনত কাম কৰিব। সেইমতে দুয়োজনৰে শ্রেণী মর্য্যাদা (Class Status) ভিন্ ভিন্ হ'ব। এজন হ'ব প্রভাৱশালী শ্রেণীৰ (Dominant Class) সদস্য আৰু আনজন হ'ব তলতীয়া শ্রেণীৰ (Subordinate Class) সদস্য। অর্থনীতিৰ আন এটি প্রধান দিশ হ'ল, উৎপাদনৰ শক্তি (মানে ভূমি, শ্রম, মূলধন আৰু উদ্যোগ।

মার্ক্সৰ মতে অর্থনীতি অথবা উৎপাদনৰ পন্থাই কোনো এখন নির্দিষ্ট সমাজৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক, ন্যায়িক, ধর্মীয় আৰু শৈক্ষিক ব্যৱস্থা আদি নির্ধাৰণ কৰে। যেনে— প্রাচীন ভাৰতীয় সমাজত সৰল আহিলা-যন্ত্র আদিৰ সহায়ত উৎপাদন কৰা হৈছিল। সেয়েহে প্রাচীন কালৰ শিক্ষাব্যৱস্থাও সুকীয়া আছিল। আমাৰ বর্তমান সমাজখন অতি জটিল হৈ পৰিছে।জটিল যন্ত্র-পাতিৰ সহায়ত উৎপাদন প্রক্রিয়া সম্পন্ন কৰা হয়। সেয়েহে উৎপাদন প্রক্রিয়াটো সুচাৰুৰূপে সম্পাদন কৰিবলৈ আমাৰ শিক্ষা পদ্ধতিটোৰো যথেষ্ট পৰিৱর্তন সাধন কৰা হৈছে। একেদৰে সমাজৰ আইন-শৃঙ্খলা ব্যৱস্থাটোলৈও আমূল পৰিৱর্তন আহিছে মার্ক্সৰ মতে উৎপাদন প্রক্রিয়া অথবা অর্থবা অর্থনীতি সলনি হোৱাৰ লগে লগে সমাজৰ আন সকলোবোৰ দিশ সলনি হ'ব খোজে। সেয়েহে তেওঁৰ মতে অর্থনীতি হ'ল কোনো এখন সমাজৰ ভেটি অথবা আন্তঃগাঁথনি। ন্যায়িক, ৰাজনৈতিক, শিক্ষা আদি আন সকলোবোৰ দিশ হ'ল এই অতিগাঁথনিটোৰ (Superstructure) অংশ। আন অর্থত, এখন সমাজৰ অতিগাঁথনিটো আন্তঃগাঁথনিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।

প্রতিটো যুগতে এক নির্দিষ্ট সময়ৰ ব্যৱধানত উৎপাদনৰ ভৌতিক শক্তি আৰু উৎপাদনৰ শক্তিৰ/উৎপাদনৰ সম্বন্ধৰ মাজত দ্বন্দ্বৰ সৃষ্টি হয়। বিজ্ঞান আৰু প্রযুক্তিৰ উন্নতিৰ ফলত উৎপাদনৰ ভৌতিক শক্তিবোৰো উন্নত হয়। কিন্তু সেই অনুপাতে উৎপাদনৰ সম্বন্ধ বিকশিত নহয়। তাৰবাবেই এই দ্বন্দ্বৰ জন্ম হয়। এই দ্বন্দ্বৰ ফলত সমগ্র অর্থনীতি অথবা উৎপাদনৰ পন্থা সলনি হয়। আৰু ইয়াৰ প্রভাৱতে শিক্ষা, আইন, ধর্ম আদি সমাজৰ অন্য দিশবোৰো সলনি হয়। মার্ক্সে সমাজৰ এই বাস্তবাদী ধাৰণাটো বিবেচনাৰ বাবে গ্রহণ কৰি সমাজ কেনেকৈ পৰিৱর্তন হয় সেয়া অধ্যয়নৰ প্রয়াস কৰিছিল। মার্ক্সৰ মতে সমাজ পৰিৱর্তনৰ স্তৰকেইটা হ'ল—

- আদিম সাম্যবাদ
- প্রাচীন সমাজ
- সামন্তবাদী সমাজ
- পুঁজিবাদী সমাজ

মানৱ ইতিহাসৰ সূত্রপাত হোৱাৰ সময়ত মানৱ সমাজত আদিম সাম্যবাদৰ অস্তিত্ব আছিল। এই সময়ছোৱাত মানুহে সাম্যবাদৰ এটা পর্য্যায়ত জীৱন যাপন কৰিছিল। উৎপাদনৰ শক্তি আৰু শ্রমৰ উৎপাদন দুয়োটা কথাই সমূহীয়া মালিকীস্বত্বৰ অধীনত আছিল। মানৱ ইতিহাসৰ এই সময়ছোৱাৰ সমাজবোৰেই আছিল একমাত্র শ্রেণীহীন সমাজ। সেয়েহে সমাজৰ কোনো

ব্যক্তিৰ মাজত কোনো মতদ্বন্দ্ব (Conflict) নাছিল। সমাজৰ প্রতিজন সদস্যই নিজৰ লগতে সমাজৰ বাবে উৎপাদন কৰিছিল।

'ব্যক্তিগত সম্পত্তি'ৰ ধাৰণাটোৰ উত্থান ঘটাৰ লগে লগে উৎপাদনৰ শক্তিবোৰৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ ধাৰণাটোও গঢ় লৈ উঠিল। ইয়াৰ ফলতেই মানুহৰ মনত মৌলিক বিৰোধৰ (Fundamental Contradiction) জন্ম হ'ল। উৎপাদনৰ শক্তিবোৰৰ মালিকীস্বত্ব থকাৰ সুবাদতে এটা ক্ষুদ্র সংখ্যালঘু শ্রেণীয়ে গৰিষ্ঠসংখ্যকৰ শ্রম নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰিবে। সেয়েহে সংখ্যালঘূ (উৎপাদনৰ উপায়বোৰৰ গৰাকী) আৰু উৎপাদক শ্রমৰ যোগান ধৰা সংখ্যা গৰিষ্ঠৰ মাজত স্বার্থ সংঘাতে দেখা দিলে। প্রাচীন কালত এই প্রভাৱশালী শ্রেণীটোৰ সদস্য সংখ্যালঘু মালিকসকলক গৰাকী অথবা প্রভূ (Master) বুলি জনা গৈছিল। তলতীয়া শ্রেণীটোক দাস অথবা চাকৰ (Slave) বুলি জনা গৈছিল। সামন্তবাদী সমাজৰ প্রভাৱশালী শ্রেণীটো আছিল সামন্ত প্রভূ (Feudal Lords) আৰু তলতীয়া শ্রেণীটোক ভূমিদাস (Serfs) বোলা হৈছিল। অৱশেষত, পুঁজিবাদী স্তৰত প্রভাৱশালী শ্রেণীটোক বুর্জোৱা অথবা ৰক্ষণশীল মধ্যবিত্ত (Bourgeoisie) আৰু তলতীয়া শ্রেণীটোক সর্বহাৰা (Proletariat) বোলা হৈছিল।

৭.৪.১ সামাজিক শ্রেণী

মার্ক্সৰ মতদ্বন্দ্বৰ তত্ত্ব (Theory of Conflict) ভেটি হ'ল সামাজিক শ্রেণীৰ ধাৰণা। ধাৰণাটোৰ কিছুমান মৌলিক দিশ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

- **সামাজিক শ্রেণীৰ উৎপত্তি ঃ** উৎপাদনৰ ভৌতিক শক্তিবোৰৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ ধাৰণাটোৰ সৈতেই সামাজিক শ্রেণীবোৰবো উত্থান ঘটিছিল। উৎপাদনৰ শক্তিবোৰৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ লগতে উৎপাদনৰ বিভিন্ন সম্বন্ধৰ সৃষ্টি হৈছিল। কিছুমান লোক মাটিৰ মালিক আছিল আৰু কিছুমান লোক সেই মাটিত কাম কৰা ৰায়ত আছিল, কিছুমান লোক হ'ল নিযুক্তিদাতা আৰু কিছুমানে কর্মচাৰী হিচাপে মজুৰিৰ বিনিময়ত কাম কৰে। মার্ক্সীয় দৃষ্টিভঙ্গী মতে এই দুয়োটা শ্রেণীৰ মাজত নির্ভৰশীলতা আৰু শোষণ দুয়োধৰণৰ সম্বন্ধ আছে।
- **শ্রেণী ভূমিকা আৰু শ্রেণী সংঘর্ষ ঃ** মানৱ ইতিহাসৰ বিভিন্ন পর্য্যায়ত (আদিম সাম্যবাদ বর্তি থকা সময়ছোৱাক বাদ দি) সমাজবোৰত সদায়ে এটা প্রভাৱশালী অর্থনৈতিকভাৱে সবল শ্রেণী দেখা পোৱা যায়। এই শ্রেণীটোৱে চৰকাৰকে ধৰি সমাজৰ সকলো দিশকে নিয়ন্ত্রণ কৰে।
- **প্রগতিশীল আৰু প্রতিক্রিয়াশীল শ্রেণী ঃ** শ্রেণী সংঘর্ষৰ মাজেদিয়েই অবিৰতভাৱে ইতিহাসে পুনৰ নতুন ৰূপ লয়। প্রযুক্তি সলনি হোৱাৰ লগে লগে সামাজিক সংগঠনৰ কার্যপন্থাও সলনি হয়। এই প্রক্রিয়াই নতুন শ্রেণী সৃষ্টিত সহায় কৰে। এই নতুন শ্রেণীটোৱে প্রচলিত ব্যৱস্থাক প্রত্যাহ্বান জনায় আৰু সমাজক এটা উচ্চতৰ স্তৰলৈ লৈ যায়।

- **শ্রেণী ব্যৱস্থাৰ বিলোপ সাধন ঃ** মার্ক্সে উপলব্ধি কৰিছিল যে কেৱল পুঁজিবাদী স্তৰতহে 'শ্রেণী ব্যৱস্থা' উৎখাত কৰিব পৰা যাব। কাৰণ এই স্তৰত তলতীয়া শ্রেণীটোৱে সমাজ পৰিৱর্তন কৰিবলৈ আভ্যন্তৰীণ বিৰোধৰ বাবে অপেক্ষা নকৰিব। ইয়াৰ সলনি এই দুর্বল শ্রেণীটোৱে এটা বিবেচনাপূর্ণ স্থিতিৰ বিকাশ ঘটাই এক বিপ্লৱ পৰিচালনা কৰিব। মার্ক্সে এই পর্য্যায়টোক 'প্রাক্‌চিছ'। (Praxis) নাম দিছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল 'তত্ত্বক প্রত্যক্ষ ক্রিয়াত প্রয়োগ কৰা' কার্য্য।

৭.৪.২ পুঁজিবাদী সামাজিত শ্রেণী সংঘাত

কার্ল মার্ক্সে তেওঁৰ সামাজিক মতদ্বন্দ্বৰ ধাৰণাটো প্রধানকৈ পুঁজিবাদী সমাজৰ বিশ্লেষণত প্রয়োগ কৰিছিল। পুঁজিবাদী সমাজত শ্রেণী সংঘাত বিষয়ক মার্ক্সৰ দৃষ্টিভঙ্গী তলত দিয়া ধৰণে বর্ণনা কৰিব পাৰি—

- **সম্পত্তিৰ গুৰুত্ব ঃ** পুঁজিবাদী সমাজত উৎপাদনৰ উপায়বোৰৰ মালিকীস্বত্ব মাত্র এমুঠিমান লোকৰ হাতত থাকে। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰে একাধিপত্য চলোৱাসকলে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোকো নিয়ন্ত্রণ কৰে। একেদৰে এই শ্রেণীটোৱে আইন-আদালত, নীতি, প্রচাৰ মাধ্যম আদিকো নিয়ন্ত্রণধীন কৰি ৰাখে।
- **ওপৰঞ্চি মূল্য ঃ** পুঁজিবাদী ব্যৱস্থা এটাই শ্রমিকসকলক অতিৰিক্ত সময় কাম কৰিবলৈ বাধ্য কৰি অধিক লাভ আহৰণৰ জৰিয়তে নিজ অস্তিত্ব বর্তাই ৰাখে। কিন্তু শ্রমিকসকলে নিজৰ সামর্থৰ সীমা পাৰ হৈ গৈ লাভ অর্জনৰ আশাত কাম কৰে যদিও লাভৰ কোনো ভাগ নাপায়।
- **দৰিদ্রকৰণ ঃ** শ্রমিকসকলক কৰা চৰম শোষণৰ বাবে তেওঁলোকৰ আর্থিক অৱস্থাৰ অৱনতি ঘটে আৰু তেওঁলোকৰ অৱস্থা আগতকৈ অধিক দৰিদ্র্যপীড়িত হয়।
- **বিচ্ছিন্নভৱন ঃ** বর্দ্ধিত শোষণ আৰু অমানৱীয় কর্ম পৰিৱেশৰ বাবে শ্রমিকসকল লাহে লাহে বিচ্ছিন্ন মনোভাৱৰ হৈ পৰে। শ্রমিকে নিজৰ কামত/সৃষ্টিত কোনো ধৰণৰ সার্থকতা অনুভৱ নকৰে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল তেওঁলোকৰ নিজৰ সৃষ্টিৰ ওপৰত কোনো ধৰণৰ মালিকীস্বত্ব নাথাকে। সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ কথাটো হ'ল তেওঁলোকৰ শ্রম/সৃষ্টিয়ে তেওঁলোকক শোষণ কৰাৰ আহিলাত পৰিণত হয়।এনে অৱস্থাত মানুহ নিজৰ পৰা, উৎপাদন প্রক্রিয়াটোৰ পৰা আৰু তেওঁলোকৰ শ্রমৰ ফচলৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে। এইবোৰৰ লগতে শ্রমিকসকল সহকর্মী আৰু সমগ্র সম্প্রদায়টোৰ পৰাও বিচ্ছিন্ন হ'ব পাৰে।
- **শ্রেণী ঐক্য আৰু বিদ্বেষ ঃ** মার্ক্সৰ মতে এনে এটা সময় আহিব যেতিয়া শ্রমিকসকল ইজনে আনজনৰ দুর্দশাগ্রস্ত অৱস্থা সম্পর্কে সজাগ হৈ পৰিব। ইয়াৰ ফলত এক শ্রেণী সচেতনতাৰ (Class Consciousness) বিকাশ ঘটিব। আৰু এসময়ত তেওঁলোক 'নিজৰ বাবে শ্রেণী'ত (Class-for-itself) পৰিণত হ'ব। মার্ক্সে 'নিজৰ

বাবে শ্রেণী' অভিধাটোৱে উৎপাদনৰ সৈতে একে সম্পর্ক থকা মানুহৰ গোট এটাৰ কথা বুজাইছে যিটো গোট অইনে তেওঁলোকক কৰি থকা শোষণ সম্পর্কে সজাগ। এনেকৈয়ে এই গোটটোৱে এদিন নিজকে সংগঠিত কৰিব আৰু শোষকৰ বিৰুদ্ধে সংগ্রাম আৰম্ভ কৰিব।

- **শ্রেণীৰ মেৰুভৱন ঃ** যেতিয়া শ্রমিকসকলে নিজকে ৰাজনৈতিকভাৱে সংগঠিত কৰাৰ প্রক্রিয়া আৰম্ভ কৰিব তেতিয়া শ্রমিক আৰু মালিকৰ মাজৰ মেৰুভৱনৰ ব্যৱধান বাঢ়িব।
- **বিপ্লৱ ঃ** শ্রেণী যুদ্ধৰ শীর্ষতম বিন্দুত এক ক্রান্তিকাৰী বিপ্লৱ আৰম্ভ হ'ব। এই বিপ্লৱে সমগ্র পুঁজিবাদী সামাজিক গাঁথনিটো ধ্বংস কৰিব। অর্থনৈতিক সঙ্কট চলি থকা কালতে এনে বিপ্লৱ আৰম্ভ হোৱাৰ সম্ভাৱনা সবাতোকৈ বেছি।
- **সর্বহাৰাৰ একনায়কত্ববাদ ঃ** বিপ্লৱে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ পতন ঘটাব। বিপ্লৱ যদিও ক্রান্তিকাৰী হ'ব তথাপিও এনে বিপ্লৱে গণহত্যা সংঘটিত নকৰিব। সর্বহাৰাই সম্পত্তি কাঢ়ি ল'ব। ফলত বুর্জোৱা শ্রেণীটো সর্বহাৰাৰ শাৰীলৈ অৱনমিত হ'ব। সেই সময়ৰ পৰাই সম্পত্তি সমানভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব যাতে সকলোৰে কল্যাণ সাধন হয়। ইয়াৰ ফলশ্রুতিত এখন শ্রেণীহীন সমাজৰ সৃষ্টি হ'ব য'ত কাৰো হাততে একো সম্পত্তি নাথাকিব কিন্তু সকলোৱেই সকলো সম্পত্তিৰ মালিক হ'ব।

৭.৫ সমালোচনা

সমাজ বিজ্ঞানৰ অন্তর্গত সকলো শাখাতে কার্ল মার্ক্সৰ ধাৰণাবোৰক লৈ ব্যাপক আলোচনা আৰু বিতর্ক হৈছে। তলত ধাৰণাবোৰত থকা কিছুমান আঁসোৱাহ আৰু আধুনিক সামাজিক বিশ্লেষণত এইবোৰৰ প্রাসঙ্গিকতা আলোচনা কৰা হ'ল।

- মার্ক্সে ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অর্থনৈতিক ভেটিৰ ওপৰত মাত্রাধিক জোৰ দিছিল। ক্ষমতাৰ অন্য উৎসও আছে। যেনে— ভাৰতত আর্থিকভাৱে দুর্বল ব্রাহ্মণ এজনে সমাজৰ নিম্ন জাতিৰ ধনী মানুহ এজনতকৈ অধিক ৰাজনৈতিক সুযোগ লাভ কৰিব পাৰে।
- অর্থনৈতিকভাৱে আগবঢ়া অথবা পিছপৰা শ্রেণীৰ সদস্য হোৱাটোৱেই সদায় ব্যক্তিৰ আচাৰ-আচৰণৰ নির্দ্ধাৰক হ'ব নোৱাৰে অথবা ইয়াৰ আধাৰত ঐতিহাসিক ধাৰাবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাযায়। যেনে— জাতীয়তাবাদৰ ধাৰণাটোৱে সদায় শ্রেণী নির্বিশেষে সকলোকে ঐক্যৰদ্ধ কৰি ৰাখিব পৰা এক দৃঢ় শক্তিৰ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে।
- মার্ক্সে ঊনবিংশ শতিকাত জনপ্রিয়তা অর্জন কৰা পৌৰ অংশগ্রহণৰ সম্প্রসাৰণ আৰু মানৱ অধিকাৰৰ ক্রমবর্দ্ধমান স্বীকৃতি আদিৰ দৰে কিছুমান শক্তিক গুৰুত্ব দিয়া নাছিল।
- শ্রেণীৰ মাজত চৰম মেৰুবিভাজন সম্পর্কীয় মার্ক্সৰ দৃষ্টিভঙ্গী আধুনিক পুঁজিবাদী সমাজত সঁচা হ'ব নোৱাৰে। এনে সমাজত বিশেষীকৃত জ্ঞানৰ প্রয়োজন বাঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে আন বহুতো সামাজিক স্তৰৰ সৃষ্টি হৈছে।

- হিংসাত্মক বিপ্লৱৰ দ্বাৰাহে সামাজিক গাঁথনিমূলক পৰিৱর্তন সম্ভৱ হ'ব বুলি ভবা মার্ক্সৰ ধাৰণাটো ভুল প্রমাণিত হৈছে। বর্তমান সময়ত সংগঠিত শ্রমিক শক্তিয়ে হিংসাত্মক বিপ্লৱৰ সহায় নোলোৱাকৈয়ে কর্তৃপক্ষক ফলপ্রসূভাৱে প্রভাৱিত কৰি অৱস্থাৰ পৰিৱর্তন সাধন কৰিব পাৰে।
- সামাজিক গাঁথনিমূলক পৰিৱর্তন বিপ্লৱৰ জৰিয়তে নাহিবও পাৰে। বর্তমানৰ শ্রমজীৱি শ্রেণীটো শ্রমিক সংঘবোৰ গঠন হোৱাৰ লগে লগে আগতকৈ অধিক সুসংগঠিত হৈ পৰিছে। আজি কালিৰ শ্রমিকে নিজৰ সপক্ষে ক্ষমতাক সেও মানিবলৈ বাধ্য কৰাব পাৰে। কোনো হিংসাত্মক বিপ্লৱ অবিহনে লাহে লাহে তেওঁলোকৰ অৱস্থালৈ উল্লেখযোগ্য পৰিৱর্তন আহিছে।
- ৰাষ্ট্রই বর্তমান এক কল্যাণকামী সংগঠনৰ ভূমিকা পালন কৰে। সেয়েহে ইয়াক কেৱল সম্পদশালী শ্রেণীটোৰ স্বার্থত কাম কৰা সংগঠন বুলি কোৱাতো সমীচীন নহ'ব।
- পুঁজিবাদী চিন্তাধাৰাৰে পৰিচালিত সমাজত সৃষ্ট আধুনিক অভিজ্ঞতাবোৰে কোনো ধ্বংসমুখী শ্রেণী যুদ্ধৰ লক্ষণ দেখুওৱা নাই। মার্ক্সৰ শ্রেণীহীন আৰু ৰাষ্ট্রহীন সমাজৰ ধাৰণা এক ভাববিলাসী চিন্তা মাত্র। অর্থাৎ, তেনে এখন অতি আদর্শবান সমাজ বাস্তৱত সৃষ্টি কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- কিন্তু এই আঁসোৱাহবোৰ থাকিলেও মার্ক্সৰ অৱদান অমূল্য। শোষণৰ ধাৰণাটো ক্ষমতাশীল আৰু ক্ষমতাহীন শ্রেণী দুটাৰ সৈতে জড়িত।প্রতিখন সমাজতে কিছুমান সামাজিক স্তৰীকৃত শ্রেণী থাকেই। পুঁজিবাদী সমাজৰ নির্ণায়ক বৈশিষ্ট্যটোৱেই হ'ল সামাজিক শ্রেণী।
- মার্ক্সে জ্ঞানৰ সমাজতত্ত্বৰ এটা বিচ্যুতি (Variant) বিকশিত কৰিছিল। এই বিচ্যুতিটোৱে আদর্শ, দার্শনিক ব্যৱস্থা, ৰাজনীতি, নীতিশাস্ত্র আৰু ধর্মৰ ক্রমবিৱর্তনত অর্থনৈতিক নীতিবোৰৰ প্রধান ভূমিকাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল।
- সমাজৰ যিটো শ্রেণীৰ হাতত দমনমূলক ভৌতিক শক্তি থাকে সেই শ্রেণীটোৱে একে সময়তে বৌদ্ধিক চিন্তা-ধাৰণাবোৰৰ ওপৰতো আধিপত্য বিস্তাৰ কৰে।
- মার্ক্সৰ সামাজিক স্তৰবিন্যাস তত্ত্বটোৱে সামাজিক পৰিৱর্তন তত্ত্ব হিচাপেও কাম কৰে।
- কার্ল মার্ক্সে বিপ্লৱৰ সমাজতত্ত্বলৈ অতুলনীয় অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে।

৭.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ১৮১৮ চনত জার্মানীৰ ত্রিয়েৰ চহৰত কার্ল মার্ক্সৰ জন্ম হৈছিল।
- সামাজিক সংঘাত আৰু সামাজিক পৰিৱর্তন সম্বন্ধীয় মার্ক্সীয় ধাৰণাবোৰৰ সমাজতত্ত্বমূলক গুৰুত্ব অতি গভীৰ।
- দ্বন্দ্ববাদৰ হেগেলিয়ান ধাৰণাটোৱে মার্ক্সক গভীৰভাৱে প্রভাৱিত কৰিছিল।

- হেগেলে কৈছিল যে ধাৰণা সলনি হ'লেই সমাজো সলনি হয়।
- হেগেলৰ মতে ধাৰণাবোৰ এক দ্বন্দ্বমূলক প্রক্রিয়াৰে সলনি হয়।
- প্রতিটো যুগতে একোটা প্রভাৱশালী ধাৰণাৰ (Thesis অথবা প্রমেয়) বিকাশ ঘটে।
- প্রভাৱশালী ধাৰণাটোৰ বিৰোধিতা কৰিবলৈ এটা নতুন ধাৰণাৰ (Antithesis অথবা বিৰোধাভাস) বিকাশ ঘটে।
- মার্ক্সৰ মতে পৰিৱর্তিত ধাৰণাৰ বাবে সমাজ সলনি নহয়। ভৌতিক পৃথিৱীখনত হোৱা পৰিৱর্তনেহে সমাজখন সলনি কৰে। আন অর্থত সামাজিক জীৱন অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।
- অর্থনীতি দ্বন্দ্বমূলক প্রক্রিয়াৰে সলনি হয়।
- অর্থনীতিৰ প্রধান দিশ দুটা— সামগ্রী উৎপাদনৰ শক্তি আৰু উৎপাদনৰ সম্বন্ধ।
- প্রতিটো যুগতে বিজ্ঞান আৰু প্রযুক্তিৰ উন্নতিৰ লগে লগে উৎপাদনৰ ভৌতিক শক্তিবোৰো দ্রুত গতিত উন্নত হৈছে। কিন্তু একেটা গতিতে উৎপাদনৰ সৈতে থকা সম্বন্ধবোৰ উন্নত হোৱা নাই।
- উৎপাদনৰ সৈতে থকা সম্বন্ধৰ পৰিৱর্তন নঘটাৰ কাৰণ হ'ল উৎপাদনৰ উপায় নিয়ন্ত্রণ কৰি থকা সকলে প্রচলিত ব্যৱস্থাটো বর্তি থকাতো বিচাৰে। যাতে উৎপাদন প্রক্রিয়াৰ সহায়ত তেওঁলোকে অধিক মুনাফা আহৰণ কৰিব পাৰে। কিন্তু এনে মুনাফা তেওঁলোকে শ্রমিকৰ মাজত বিতৰণ কৰিব নোখোজে।
- মার্ক্সৰ মতে এসময়ত শ্রমিক সকল তেওঁলোকৰ ওপৰত চলা শোষণ সম্পর্কে সজাগ হৈ উঠিব।
- শ্রমিকসকলে ন্যায্য প্রাপ্য বিচাৰি লাহে লাহে ঐক্যৱদ্ধ আৰু সুসংগঠিত হ'ব।
- এই প্রক্রিয়াৰে দুয়োটা শ্রেণীৰ (থকা আৰু নথকা) মাজত থকা মেৰুবিভাজনৰ ব্যৱধান যথেষ্ট বৃদ্ধি পাব।
- এটা সময়ত যিসকলে উৎপাদনৰ সৈতে সম্বন্ধৰ প্রচলিত পদ্ধতিটো বর্তাই ৰাখিব খোজে (লাভৰ অংশ) আৰু যিসকলে প্রচলিত শোষণকাৰী ব্যৱস্থাটো সলনি কৰিব খোজে তেওঁলোকৰ মাজত মতদ্বন্দ্বই দেখা দিব।
- এই মতদ্বন্দ্বই এক নতুন ব্যৱস্থাৰ জন্ম দিব। প্রাচীন কালত গৰাকী আৰু দাসৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা মতদ্বন্দ্বৰ ফলত সামন্ত প্রথাৰ যুগ আৰম্ভ হৈছিল। সামন্ত প্রভু আৰু ৰায়তৰ মাজৰ মতদ্বন্দ্বই পুঁজিবাদৰ জন্ম দিছিল।
- পুঁজিবাদৰ যুগত বুর্জোৱা আৰু সর্বহাৰাৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা মতদ্বন্দ্বৰ ফলত অবশেষত এখন শ্রেণীহীন সমাজৰ সৃষ্টি হ'ব।

৭.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Abrahim, Francis and Morgan, John Henry (2009); *Sociological Thought*; New Delhi: Macmillan Press ltd.
2) Coser, Lewis A. (2004); *Masters of Sociological Thought*; Jaipur: Rawat Publications.
3) Ritzer, George (2011); *Sociological Theory*; New Delhi: Tata McGraw-Hill Edition.

৭.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৮১৮ চনত কার্ল মার্ক্সৰ জন্ম হৈছিল।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৮৪৮ চনত।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) ভাৱবাদী দৰ্শন, খ) প্ৰমেয় (Thesis), গ) 'বস্তু'

৭.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ মার্ক্সে কাৰ পৰা দ্বন্দ্ববাদৰ ধাৰণাটো গ্ৰহণ কৰিছিল?

প্ৰশ্ন ২ ঃ কার্ল মার্ক্সৰ মতে পুঁজিবাদে সৃষ্টি কৰা সামাজিক শ্ৰেণী দুটাৰ নাম কি?

খ) চমু প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ হেগেলৰ মতে সমজে কেনেকৈ উন্নতি কৰে?

প্ৰশ্ন ২ ঃ মানৱ সমাজে কোনবোৰ পর্য্যায়ৰ মাজেৰে উন্নতি কৰিছে?

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ দ্বন্দ্বমূলক বস্তুবাদ বুলিলে কি বুজে? এখন পুঁজিবাদী সমাজত সংগ্ৰামৰ পর্য্যায়বোৰ কি কি হ'ব পাৰে?

*** ***** ***